

A Fővám palota a pesti Duna-parton,
1896 körül

Az ipar többi ágában 1879-ben köszöntött be a konjunktúra. A nyolcvanas években ismét megindult a külföldi tőke áramlása Magyarország felé. Az ipar és a hitel-szervezet újra fejlődésnek indult, nem olyan viharosan ugyan, mint a kiegyezés utáni években, de szilárdabb alapokon. 1887-től megkezdődött a magyar kapitalizmus történetének leghosszabb és legeredményesebb fellendülési korszaka, amely 1898-ig tartott. A beruházások értéke és a bankok tőkeállománya háromszorosára, a szénbányászat és a vasipar teljesítménye duplájára emelkedett, s újra nekilendült a vasútépítés. A konjunktúrát erősítették a millenniumi ünnepségekkel kapcsolatos nagyszabású építkezések is. A fellendülés épp a honfoglalás ezredik évfordulójának ünneplésekor, 1896-ban érte el csúcspontját.

A századvégen azonban ismét beborult a gazdaság horizontja. A mezőgazdaságot sertésvész sújtotta. 1898-tól csökkenni kezdtek az ipari beruházások, hitelválság rázta meg a bankszektor, leálltak a vasútépítések. Az új század túltermelési válsággal, a beruházások megszűnésével, vállalati csődökkel és tömeges munkanélküliséggel köszöntött be. Az egész kontinenst sújtó válságot Magyarországon felerősítette az évekig tartó belpolitikai bizonytalanság, sőt zűrzavar, amely időnként még az állami intézmények működését is megbénította.

A történelmi Magyarország 1906 és 1913 között élvezhette a boldog békeidők utolsó felfelé ívelő periódusát. A fellendülés 1909–1912 között érte el csúcspontját,

amikor ismét hatalmasra nőtt a beruházási tevékenység a gazdaság minden ágában, bár az 1890-es évek aranykorát nem sikerült megismételni. Az általános fellendülés az utolsó békeévben elakadt ugyan, de a nehézipart már mozgásban tartotta a háborús fegyverkezés.

A MONARCHIA KÖZÖS PIACA

1867-ben Magyarország – elvileg – gazdasági szempontból is önálló állammá vált, azonban a kiegyezési alku során egyes vonatkozásokban lemondott szuverenitásának gyakorlásáról.

A politikai kiegyezés által érintett gazdasági kérdéseket három csoportba sorolhatjuk.

Az első a közös költségekhez való hozzájárulás, illetve azok felosztási arányának, a kvótának a megállapítása volt. A közös intézmények – a hadsereg, a külképviseletek és az udvartartás – finanszírozására ugyan elsősorban a vámbcvtelceket rendelte a törvény, de ez soha nem fedezte a költségeket. A hiányzó összeget a két birodalomfél, gazdasági teherbírása arányában teremtette elő. A kvótát tízévenként állapították meg a két országgyűlés által kiküldött delegációk. Magyarország eleinte 30 százalékkal járult hozzá a közös intézmények fenntartásához. Ahogy csökkent az ország gazdasági lemaradása, úgy emelkedett a magyar hozzájárulás: a korszak végén már 36,4 százalékot tett ki.

A második elem az úgynevezett gazdasági kiegyezés volt. Ide sorolták azokat a *nagy fontosságú közügyeket*, melyeket nem tekintettek a kiegyezés részének, *de a melyek, részint ... politikai tekintetből, részint a két fél érdekeinek találkozásánál fogva; célszerűbben intézethetnek el közös egyetértéssel, mint szorosan elkülönözve.* Hogy a *közös ügyektől* megkülönböztessék, a gazdasági kiegyezésből eredő kapcsolatokat a későbbiekben *közös érdekű ügyeknek* nevezték.

Az 1848-ban történelemből okulva – az abszolutisztikus kormányok által felhalmozott adósságok ügye akkor fontos szerepet játszott Bécs és Budapest konfliktusának kirobbanásában – Magyarország részt vállalt a régi államadósságok fizetéséből, bár hangsúlyozottan csak *méltányosság alapján, politikai tekintetektől.* A régi államadósságok kamatai az első években még az állami kiadások tekintélyes részét tették ki, arányuk azonban később összezsugorodott, s eltört a újon-

nan keletkezett, saját, „alkotmányos” államadósságok terhei mellett.

Az érdekek találkozásánál fogva a magyar állam egységes vámterületet alkotott Ausztriával, amelyet közös vámvonallal vett körül. A Monarchián belüli áruforgalom teljesen szabad volt, azt vám vagy illeték nem terhelte. A két ország közös vám- és kereskedelempolitikát folytatott a külfölddel szemben, amely a két kormány és a két törvényhozás hatáskörébe tartozott. A kereskedelmi szerződéseket a közös külügyminiszter kötötte a két kormány szakminisztereinek instrukciói alapján, s a parlamentek jóváhagyásának kötelezettségével.

A gazdasági kiegyezést tízévenként meg kellett újítani. Az ezt megelőző tárgyalások általában súlyos, néha évekig tartó megrázkódtatással jártak a politikai és gazdasági stabilitásra nézve, ugyanakkor ezek biztosították szinte az egyetlen kiigazítási lehetőséget a dualista rendszer számára. A két eltérő gazdasági szerkezetű és fejlettségű ország külgazdasági érdekeinek összehangolása nem volt egyszerű feladat. Az egységes vámterület ellenzői mindkét országban tekintélyes táborral rendelkeztek, a gazdasági közösség mégis lényegében változatlan formában maradt fenn a Monarchia felbomlásáig.

A kiegyezéssel kapcsolatos gazdasági mozzanatok harmadik csoportjába tartozó intézkedések azt szolgálták, hogy az egységes vámterületen zavartalan legyen az áruk, a tőke és a munkaerő áramlása. Fennmaradt a közös pénzrendszer, illetve a közös jegybank. A Monarchia pénzét az **Osztrák Nemzeti Bank** (1878-tól **Osztárak–Magyar Bank**) bocsátotta ki; ez a kiegyezés idején az ezüstforint volt. 1892-től – az európai tendenciához igazodva – az arany értékéhez kötött pénzt vezettek be, a koronát. (Egy régi forint két koronát ért.) A korona állandó értékviszonyt teremtett a többi valutával szemben, s azt Európában bárhol szívesen elfogadták. A szilárd pénz a gazdasági stabilitás fontos elemét képezte.

A birodalmi méretű belső piac zavartalan működése érdekében azonos módon szabályozták a **fogyasztási adókat**, a **jövedékeket**, ugyanolyan szabályzatokat alkalmaztak a két állam postái és távírdái, vasútjai és hajózási vállalatai. Az egységesítés jegyében tértek át a modern mértékrendszerre az 1870-es években. (Magyarországon 1876. január 1-jén váltotta fel hivatalosan a méter, a kilogramm és a liter a helyi mértékegységek zűrzavarát.) A két ország vállalatai, iparosai és kereskedői szabadon telepedhettek meg a Monarchia határain belül bárhol, miként a munkát keresőt sem akadályozta a belső határ.

Akkoriban is, utólag is rengeteg vita folyt arról, hogy Magyarország számára inkább előnyökkel vagy hátrányokkal járt-e a birodalom gazdasági közösségébe való tartozása. Egyetlen szóval aligha lehetne megválaszolni a kérdést. A birodalom közös piacán szabadon áramlott az áru, a tőke és a munkaerő. A közép-európai térség eltérő adottságú és különböző fejlettségű régiói jól ki-

5 korona

Osztárak Nemzeti Bank · 1816-ban alakult, forma szerint magánbankként. A Habsburg Birodalom felbomlásáig a jegybank szerepét töltötte be, 1878-tól **Osztárak–Magyar Bank**ként. A dualizmus leképzecként a bécsi és budapesti főintézetek élén külön-külön igazgatóság állt. [FZ]

fogyasztási adó · Meghatározott termékek vagy szolgáltatások lakossági fogyasztása után felmerülő befizetési kötelezettség, a köz-

vetett adók egyik fő formája. A tőkés gazdaságokban az adóztatás egyik legfontosabb módja. A fogyasztási adót az áruk és szolgáltatások árába építik be. A fogyasztó által viselt adót a forgalmazónak kell befizetni. [FZ]

jövedék · Az állami egyedárusággal egybekötött fogyasztási adó. A dualizmus idején a só, a dohány és a lottó volt jövedéki „termék”. [FZ]

egészítették egymást. Ausztria–Magyarország az európai piac szerves részét alkotta, élénk külkereskedelmet folytatott és nagy mennyiségű külföldi tőkét fogadott, miközben maga is vitt ki, főleg a Balkánra. A Habsburg-országokat egységes közlekedési hálózat és fejlett bankrendszer fogta össze. A gazdasági közösség fenntartása, illetve feltételeinek meghatározása már nem a központi kormányzat akaratán, hanem a két ország megegyezésén múlt.

Ugyanakkor a közös vámterület elfogadásával Magyarország lemondott az önálló vámpolitikáról, a gazdaságfejlesztés egyik leghatékonyabb eszközéről. A közös vámterület bizonyos mértékig konzerválta a birodalom két fele közötti évszázados munkamegosztást: a mezőgazdaság termékei számára hatalmas, védett piacot biztosított, ugyanakkor hátráltatta az ipar egyes ágazatainak – elsősorban a textiliparnak – a kifejlődését. Még a

ipar- és kereskedőtársulat • Az iparosok és kereskedők közös érdekeinek előmozdítására minden hatósági jogkör nélkül, önkéntes alapon létrejött társadalmi szervezet. Alapításukat az 1872-es első ipartörvény tette lehetővé, mintegy az ekkor megszüntetett céhek helyett. A szakmánként vagy szakmacsoportonként létrejött szervezetek az ipartestületek felállítását után sokat veszítettek jelentőségükből. [FZ]

kereskedő és ipartestületek • A képzéshez kötött iparágakban dolgozó iparosok kötelező tagságon alapuló, hatósági jogkörrel is felruházott érdekképviselői szerve. Felállításukat az 1884 évi 17. tc. kötelezővé tette a városokban, illetve azokban a helységeken, ahol a képzéshez kötött ipart űzők száma elérte a százat. A testületek fő célja a tagok közötti rend fenntartása, illetve érdekeik előmozdítása. [FZ]

Gyáriparosok Országos Szövetsége (GYOSZ) • A magyar ipari nagy- és középburzoázia érdekképviselői szervezete 1902–1948 között. Chorin Ferencnek, a Salgótarjáni Kőszénbánya Rt. vezérigazgatójának kezdeményezésére alakult 1902. május 29-án. Jelentős anyagi erővel a láta mögött tekintélyes politikai befolyással is rendelkezett, amelyet a merkantil érdekek érvényesítésére használt. Emlékiratok, felterjesztések formájában foglalt állást gazdaságpolitikai kérdésekben. A munkásmozgalommal szemben is szervezte a munkások együttműködését. [FZ]

Országos Magyar Gazdasági Egyesület (OMGE) • A Szechenyi István által alapított Lófuttató Társaság két év múlva az Állattenyésztő Társaság, majd 1835-ben a Magyar Gazdasági Egyesület nevet vette fel. Fontos szerepet játszott a korszerű mezőgazdasági ismeretek és módszerek terjesztésében. A század második felében lényegében a közép- és nagybirtok érdekvédelmi szervezeteként működött. [FZ]

Magyar Gazdaszövetség • A nemesi eredetű kisbirtokosok, illetve a birtokos parasztság érdekvédelmi szervezete. 1896 novemberében alakult, Károlyi Sándor grófnak, az agrárius mozgalom vezéralakjának kezdeményezésére. Szorgalmazta a nagytőke korlátozását, a kisipar és

a kisbirtok védelmét, a szövetkezetek alakítását. [FZ]

cseléd törvény • Az 1876. évi XIII. törvénycikk, amely a gazda és a cseléd viszonyát szabályozta. A patriarchális elemeket is tartalmazó szabályozás a polgári jogegyenlőség kirívó sérelmét jelentette, hiszen a szerződéses jogviszonyt egyoldalúan a munkaadó javára szabályozta. (Például a cseléd csak akkor mondhatott fel, ha gazdája nem fizette ki bérét, egyéb esetben hatósági kényszerrel is vissza lehetett tartani a távozni kívánót.) [FZ]

váltótörvény • A váltók (fizetési ígérvények vagy adóssági kötelezvények) forgalmát, tágabb értelemben a kereskedelem és pénzforgalom jogviszonyait szabályozó törvény. [FZ]

védjegyoltalom • A védjegy az árujelzők egyik fajtája. Az árujelzés akkor válik védjeggyé, ha azt az iparjogvédelmi hatóság lajstromba veszi. A lajstromozás kizárólagos jogot biztosít a védjegy használatára. [FZ]

Kisbirtokosok Országos Földhitelintézete • 1879-ben állami támogatással alakult azzal a céllal, hogy a kisbirtokosoknak a vidéki hitelintézetekénél alacsonyabb kamatú hiteleket nyújtson. [FZ]

Magyar Ipari és Kereskedelmi Bank • 1890-ben német és osztrák tőkével alapították, kifejezetten az iparfejlesztés támogatására. Elnöke Tisza István lett. Főként új iparágak meghonosítását tervezte, de a gyakorlatban inkább meglévő üzemek modernizálásában vett részt. Az állam az 1890-es évektől ezen keresztül folyósított kölcsönöket a támogatandó vállalkozásoknak. 1902-ben a bank romániai petróleumüzletei miatt megbukott. [FZ]

szubvenció • Támogatás, visszatérítés; rendszeresen alkalmazott állami gazdaságtámogatási eszköz (leggyakrabban az export ösztönzését célozza). A termelési ár és a világgpiaci ár közötti különbséget az állam megtéríti az exportörnek. Általában olyan iparágak exportjának fejlesztésére nyújtják, amelyek enélkül veszteségesek lennének. [FZ]

mezőgazdaságra nézve sem volt egyértelmű a védett birtokosok piac jótékony hatása, hiszen így kevésbé kényesült rá a termelés belterjesebbé alakítására, modernizálására.

ÁLLAM ÉS GAZDASÁG

A felzárkózni akaró országokban – így hazánkban is – az állami intézmények igen fontos szerepet játszottak a gazdasági fejlődés előfeltételeinek megteremtésében, kereteinek kialakításában és a fejlődés ösztönzésében. *Államférfiaink, kik érezték, hogy századok mulasztásait kell rövid idő alatt pótolnunk, kezdettől fogva tisztában voltak vele, hogy erre a társadalom egymagában nem képes, s hogy nálunk az államra sokkal nagyobb szerep vár, mint oly államokban, melyek fejlődése normálisan folyt* – írta a korszak banktörténetében Vargha Gyula.

Először is megteremtették azokat az intézményeket, amelyek az államhatalom és a gazdaság közötti kommunikációt szolgálták. A gazdaság ügyeivel három minisztérium foglalkozott: a pénzügy-, a földművelés-, ipar- és kereskedelemügyi, valamint a közmunka- és közlekedésügyi minisztérium. 1889-ben a földművelésügy önálló tárcává vált, helyette a közlekedésügyet kapcsolták össze az iparral és kereskedelemmel. A gazdaságpolitika alakításában fontos szerepet játszottak a parlament pénzügyi és gazdasági bizottságai, de a gazdaságot érintő jogszabályok előkészítése során kikérték az érdekelt szakmai szervezetek és érdekképviselők véleményét is. Ilyenek voltak a helyi **kereskedő- és ipartársulatok**, illetve **testületek**, a regionális kereskedelmi és iparkamarák, országos szinten az Országos Iparegyesület, később a **Gyáriparosok Országos Szövetsége (GYOSZ)** is. Az agrárérdekeket az **Országos Magyar Gazdasági Egyesület (OMGE)**, valamint a századvégen alapított **Magyar Gazdaszövetség** képviselte.

A korszak egészét jellemző liberális magyar gazdaságpolitika fő feladatának azt tekintette, hogy biztosítsa a magánvállalkozás szabad kifejlődésének feltételeit, mindenekelőtt a gazdasági tevékenység jogi kereteit. A dualizmus évtizedeiben született törvények tekintélyes hányada szolgálta a kapitalizmus gazdasági jogrendjének megteremtését.

A kiegyezés utáni években eltörölték az utolsó feudális eredetű járadékokat (például szőlődézsma) és földesúri előjogokat (pálinkafőzés, bolt-, kocsmá- és mézár-széknýtás). A volt jobbágyok 1871-től végre *teljes tulajdoni és rendelkezési joggal bírtak* földjeiken, s kialakultak a végleges polgári földbirtokviszonyok. A mezőgazdaságban foglalkoztatott munkajogi viszonyait az úgynevezett **cseléd törvény** szabályozta. A földtulajdonviszonyok rendezettségét biztosították a telekkönyvezésről, a kisajátításról és az örökösödés rendjéről szóló törvények. A természeti kincsek körültekintő kiaknázását az erdőtörvény, a halászati és vízjogi törvény ga-

rantálta, de kiterjedt a törvényhozók figyelme az állat-egészségügyre, az ár- és belvív elleni védekezésre, valamint a talajjavításra is.

A tőkés hitelviszonyok és a kereskedelem fejlődése megkövetelte a jogszabályok állandó korszerűsítését. A forgalmi szféra zavartalan működését szolgálta az új **váltótörvény**, a csódtörvény, az egységes mértékrendszer bevezetése, az értékpapír-forgalom, a zálogüzletek, a földhitelintézetek vagy éppen a **védjegyoltalom** törvényi szabályozása.

Az iparúzés feltételeit és az iparban dolgozók munkaviszonyait több törvény is szabályozta. Foglalkozott a törvényhozás a munkahelyek egészségügyi normáival, a vasárnapi munkaszünettel, a munkások betegsegélyezésével és balesetvédelmével is.

A jogszabályalkotás mellett a másik fontos gazdaságpolitikai eszköz a külgazdasági kapcsolatok befolyásolása, a külkereskedelem és a vámrendszer szabályozása lehetett. Bár ennek az eszköznek az *önálló* alkalmazásáról Magyarország a gazdasági kiegyezésben lemondott, de a kormány és a törvényhozás befolyásolhatta azok alakulását. A közös vám- és kereskedelempolitikában elsősorban a magyar mezőgazdaság és az osztrák ipar érdekeit kellett közös nevezőre hozni.

A magyar politikai elit maga is megosztott volt a gazdaságpolitika távlati céljait illetően. A dualista korszak végén végighúzódt az agrárius és a merkantil tábor vitája. Abban még egyetértés mutatkozott, hogy *Magyarország nem lehet többé [kizárólag] mezőgazdasági állam... csak ha egyúttal áttérünk az iparra, fogunk gazdaságilag is, államilag is, kulturailag is megállhatni mint nemzet Európában.* Ám abban már élesen különböztek a vélemények, milyen mértékű és milyen ütemű iparosodásra van szükség, s hogy ezért milyen áldozatot kell hoznia a társadalomnak. A merkantil tábor szerint az iparfejlesztés érdekében kell alárendelni az egész gazdaságpolitikát, s ezt kell a kereskedelmi és vámpolitika középpontjába állítani. Ebből a szempontból persze a közös vámterület egyértelműen akadálynak, hátránynak számított. A legelfogultabb agráriusok ezzel szemben csak a mezőgazdaság érdekében alárendelt, annak nyersanyagait feldolgozó szerezni iparosodást tartottak kívánatosnak.

Az 1870-es évek végére azután egyetértés alakult ki a tekintetben, hogy az államnak elsősorban a kiegyensúlyozott fejlődést kell elősegítenie a maga eszközeivel – sem erőltetett iparosítás, sem az agrárérdekek egyoldalú érvényesítése nem lehet elfogadható. Ennek a célnak a jegyében az állam főleg azokat a hatalmas tőkéket igénylő, de csak lassan megtérülő infrastrukturális beruházásokat vállalta magára, amelyek a magánvállalkozások erejét meghaladták (folyószabályozások, utak, vasutak és hidak építése, a fiúmei kikötő fejlesztése). Az állam építette ki a gazdaság számára fontos háttérintézmények hálózatát is (például Meteorológiai Intézet, Földtani Intézet, kultúrmérnöki hálózat, állat-egészségügyi hatóság, minőségvizsgáló intézetek).

Az állam egyes kiemelt célok érdekében közvetlenül is részt vett a hitelezésben, például a **Kisbirtokosok Országos Földhitelintézetén** vagy a **Magyar Ipari és Kereskedelmi Bankon** keresztül. Az 1880-as évek elejétől megkezdődött a magánvállalkozások, mindenekelőtt a gyáripar és egyes mezőgazdasági ágak támogatása. Hosszú távú (15 éves) adókedvezményeket, sőt adómentességet biztosítottak egyes iparágak új üzemeknek. 1890-től kölcsönökkel, sőt a századforduló után vissza nem térítendő segélyekkel, **szubvenciókkal** is segítette az állam az iparfejlődést. A kedvezményeket és támogatásokat azok az iparágak kapták, amelyek a belső piac számára fontos cikket állítottak elő (mezőgazdasági gépgyártás), vagy amelyek átmenetileg válságba kerültek (szeszgyártás), illetve amelyek a Monarchia közös vámterületén csak támogatással tudtak megerősödni a fejlettebb osztrák–cseh ipar versenyével szemben (textilipar).

Az ipartámogatás másik eszközét az állami megrendelések jelentették. Nemcsak az állam közvetlen szükségleteit (például a honvédség, csendőrség, rendőrség fegyverzetét és ruházatát) kellett hazai forrásból beszerezni, hanem az állami vállalatokét is. A századvégén például a legnagyobb vállalat, a MÁV összes vásárlásainak 90 százaléka hazai forrásból származott. A századfordulótól kezdve a közös hadsereg is köteles volt beszerzéseit a kvóta arányában Magyarországon intézni.

A gazdaságfejlesztés hatékony eszközének bizonyult a Baross Gábor minisztersége alatt bevezetett vasúti díjszabási rendszer. Kiemelt kedvezményeket kaptak például az exportszállítmányok, egyes iparcikkek vagy a műtrágya-behozatal.

Végül, de nem utolsósorban jelen volt az állam a gazdaságban befektetőként és vállalkozóként is. Nemcsak a már említett infrastrukturális beruházások finanszírozójaként, hanem földbirtokok, erdők, bányák és gyártelepek tulajdonosaként is. A meglévő állami vasműveket korszerűsítették (például Vajdahunyadon), újakat építettek (Diósgyőrben), és felépült az államvasutak budapesti gépgyára. Az 1868-ban alapított Magyar Államvasutak pedig a vasutak államosítása révén húsz év alatt az ország legnagyobb vállalatává hízott.

A korszak végén állami tulajdonban volt az állótké-állomány egynegyede. Az állami vagyon 70 százalékát a közlekedési és hírközlési berendezések tették ki. Az állami üzemekben dolgozott minden kilencedik ipari munkás, s az ipari termelés egynolcadát az állami szén-, érc- és sóbányák, vasművek, gépgyárak, dohánygyárak és nyomdák állították elő.

AZ ÁLLAMHÁZTARTÁS

Az önálló államháztartás és önálló pénzügyigazgatás megteremtésére a kiegyezés után került sor. A kiegyezéskor hivatalba lépett pénzügyminiszter, Lónyay Menyhért helyzete sem volt sokkal könnyebb, mint 1848-as

100 korona

kamatbiztosítás • Egyes, különösen közhasznúnak tekintett beruházásoknál az állam meghatározott időre kötelezettséget vállalt, hogy amennyiben a vállalkozás nyeresége nem éri el a befektetett tőke banki kamatait, akkor a különbözetet megfizeti a vállalkozásnak. Elsősorban az infrastrukturális beruházások esetében vállalta át így az állam a befektetők kockázatát. [FZ]

konvertálás • Átváltás. Itt olyan technikai művelet, amelynek során valaki pénzt vagy más érték-hordozót (például kötvényeket) más pénznemre vagy más értékűre bevált, cserél. Magyarországon az 1890-es években elsősorban az államkölcson-kötvények átváltását értették alatta. [FZ]

Vaskapu-szoros szabályozása • A Vaskapu-szoros első szabályozására az 1830-as években Széchenyi István vezetésével került sor. A sziklák és zúgók miatt azonban nagyobb hajók továbbra sem közlekedhettek az Al-Dunán, ezért 1889 és 1899 között újabb mederrendezésre került sor. [FZ]

progresszív adózás • Fokozatosan emelkedő kulcs szerinti adózás; a nagyobb jövedelmeknek nagyobb hányadát vonja el az állam adó formájában. [FZ]

adómentes létminimum • A jövedelmi adó kulcsának meghatározásakor a létminimum (a legkisebb jövedelem, amelyből még meg lehet élni) alatti jövedelmek adómentességet kaptak. Az 1909-es törvényben 800 korona évi jövedelemnél húzták meg ezt a határt. [FZ]

elődjéé, Kossuth Lajosé. *Az 1867-ik év elején... üresek voltak a pénztárak... Az adók az első hetek alatt csaknem egészen megszűntek befolyni, minthogy a nép nem volt hozzászokva az önkéntes fizetéshez.* (Az önkényuralom évei alatt megszokta, hogy adót nem fizetni nemzeti erény.) Az alkotmányos korszak első két évében még úgy-ahogy sikerült egyensúlyban tartani a kiadásokat és bevételeket. 1869-től kezdve azonban megkezdődött az állam eladósodása, s 1889-ig minden zárszámadás jelentős hiányt mutatott.

Mire költötte a dualista állam a pénzét, s miből fedezte kiadásait?

A modern állammal szemben polgárai egyre szélesebb körű igényeket támasztottak, s az állam egyre több feladat ellátását vállalta magára. Természetesen ehhez egyre több pénzre volt szüksége, amelyet elsősorban polgáraitól szerezhetett. A polgári állam ezért a társadalom által előállított értéknek lényegesen nagyobb hányadát vonta saját hatókörébe, s osztotta újra, mint elődei.

A kiadások – s vele együtt az adók – ugrásszerű növekedése már az önkényuralom éveiben megkezdődött, s folytatódott a kiegyezés után is. Magyarországon – mint általában a kapitalista fejlődés útján késéssel indult országokban – a közkiadások céljára a nemzeti jövedelemnek nagyobb hányadát vették igénybe, mint az egykorú nyugat-európai országokban: a korszak végén mintegy egynegyedét (a közüzemeket is figyelembe véve egyharmadát). A kiadások gyors növekedése szükség-szerűen következett abból a türelmetlenségből, amellyel pótolni akarták a „századok mulasztásait”.

Először is ki kellett építeni az önálló államigazgatás apparátusát. Az állami alkalmazottak száma az első hat év alatt több mint kétszeresére, 11 ezerről 23 ezerre emelkedett. A nagy nemzeti vívmány, a honvédség felállítására is sokba került, de a kormány tekintélyes tagja, Eötvös József is jelentős összegeket harcolt ki az oktatásügy fejlesztésére. (A korszak egészét tekintve az oktatási és kulturális kiadások növekedtek a legdinamikusabban. Nemcsak összegük sokszorozódott meg – 1890 és 1913 között például kilencszeresére –, hanem a költségvetésen belüli arányuk is: míg a korszak elején az állami kiadások alig 2 százalékát, a végén már 10 százalékát fordították a közműveltség emelésére.)

Az első években az összes állami kiadás egyötödét költötték az igazgatásra, igazságszolgáltatásra, honvédségre és oktatásra. Állandó kiadási tételt jelentett a közös ügyek költségeinek fedezésére átutalt összeg, valamint a birodalom átvállalt adósságainak kamata és törlesztőrészelei (a költségvetés minden negyedik forintját erre fizették ki). Még évtizedeken át törlesztették a jobbágyfelszabadítás árát (az úgynevezett földterhementesítést) az egykori földesuraknak, a veszteséges vasútépítő cégeknek pedig a **kamatbiztosítást** (ez a két kötelezettség emésztette fel a költségvetés egynyolcadát). A kiadások több mint egyharmadát fordították

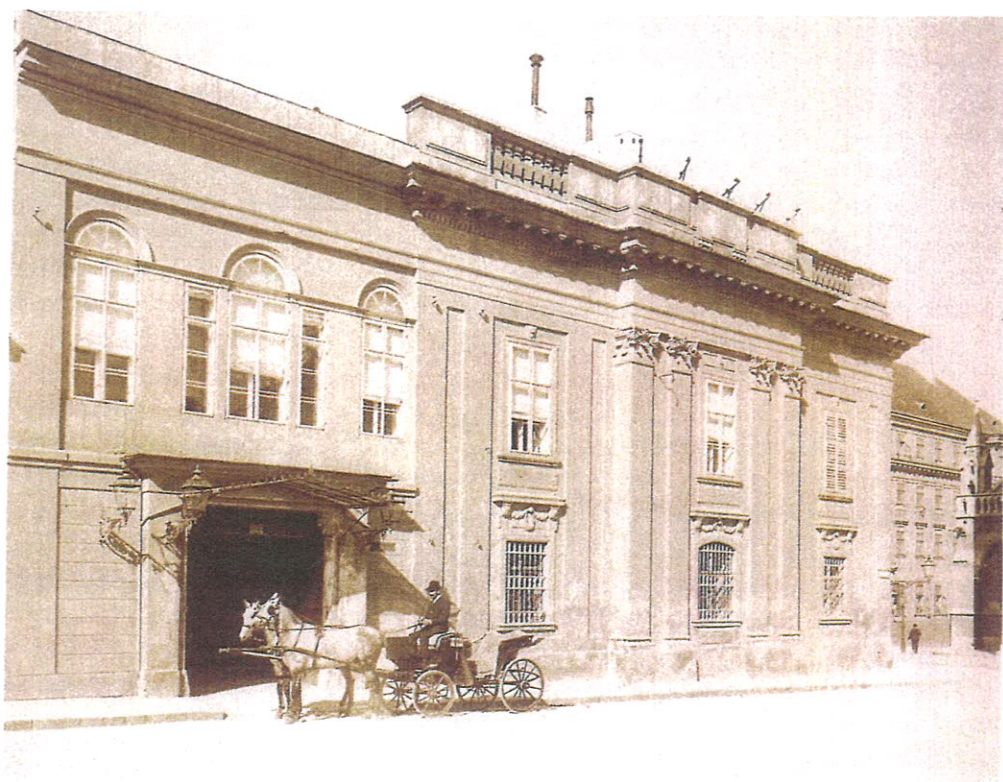
az állami üzemekre és beruházásokra.

A kiadások robbanásszerű növekedésével sokáig nem tudtak lépést tartani a bevételek, hiszen a közterheket nem lehetett korlátlanul emelni. A költségvetés növekvő deficitjét hosszú lejáratú külföldi államkölcsönökből fedezték. 1873-ig csak törvényekben meghatározott beruházásokra (vasútépítésre, fővárosi építkezésekre) vettek fel kölcsönöket, a nagy válság évében azonban már a napi kiadásokat sem tudták fedezni kisebb-nagyobb bécsi hitelek nélkül. A súlyos feltetelekkel felvett hitelekkel azután a költségvetés lyukait tömögették, illetve a korábbi tartozásokat törlesztgették. Az államháztartás helyzete az 1880-as években javult lényegesen. Az európai pénzbőség következtében alacsonyabbak lettek a kamatok. A magyar gazdaságot magával ragadó konjunktúra idején javult az állam hitelképessége, így régebbi, kedvezőtlen feltételekkel felvett kölcsönöit is alacsonyabb kamatozásúakra **konvertálhatta** (6–7 százalékosról 4-re).

Az államháztartás bevételi és kiadási oldalát az 1880-as évek végén, Wekerle Sándor pénzügyminisztersége alatt sikerült egyensúlyba hozni. A következő két évtizedben már csak hosszú távon megtérülő beruházásokra vettek fel hiteleket, mint például a **Vaskapu-szoros szabályozására**, út- és vasútépítésre. Nagyobb összegű államkölcsön felvételére majd a háború előtti években került sor, az erőteljesebb hadseregfejlesztés idején.

Magyarország közepesen eladósodott államnak számított a korabeli Európában. 1873 válságos évét leszámítva nem került csödközésbe, fizetési kötelezettségeit pontosan teljesítette. A dualizmus korában felvett hitelek túlnyomó részét jövedelmezően használták fel. Így – noha az adósság összege folyamatosan emelkedett – az adósságteher egyre kevésbé nyomasztotta az államháztartást. Míg a nyolcvanas évek közepén még az állami kiadások 45 százalékát, az 1910-es években alig egynegyedét kellett a hitelezőknek kifizetni.

1867 és 1914 között az állami bevételek és kiadások 7–8-szorosukra emelkedtek, és átrendeződött a kiadások szerkezete. Viszonylag kisebb terhet jelentettek már (noha összegük nőtt közben) a közös költségek és az adósságszolgálat, növekedett viszont a közigazgatásra és igazságszolgáltatásra, egészségügyre és oktatásra, valamint beruházásokra fordított kiadások aránya.

A Pénzügyminisztérium elnökségének épülete a budai Várban, 1899

Mihől fedezte az állam egyre növekvő kiadásait? Szóltunk már a rendszeressé vált államkölcsönökről. A bevételi oldal legnagyobb tételét azonban természetesen a „normális” állami jövedelmek: az adójellegű bevételek, illetve az állami üzemek nyeresége képezte. A kiegyezés után lényegében érvényben maradt a neoabszolutizmus korában bevezetett adórendszer. Ebben közel azonos súlyt képviseltek az egyenes és a közvetett adók. Az előbbieket a föld- és háztulajdon, illetve a jövedelem után fizették az adózók, az utóbbiakat pedig bizonyos árucikkek megvásárlásakor a fogyasztók. Fogyasztási adó terhelte a szeszes italokat, a húst és a cukrot. A sokkal magasabb jövedéki adóval a dohány és a só vásárlói, valamint a lottózók gyarapították az államkincstárt.

Az adórendszert folyamatosan igazították a gazdasági fejlődéshez. A modern szektorok megjelenésével és erősödésével új adónemeket vezettek be ezek megadóztatására, s e szektorok gyors fejlődésével adójuk egyre nagyobb jelentőséget nyert. A földadó ezzel szemben elvesztette meghatározó jelentőségét: míg a kiegyezés után még az adóbevételek 30, 1913-ban már csak 6 százaléka származott belőle! 1909-ben törvény született az adórendszer gyökeres reformjáról (bevezették a **progresszív adózást** és az **adómentes létminimum** fogalmát), de ennek rendelkezéseit a világháborúig nem ültették át a gyakorlatba.

Az adórendszer változásának másik jellemzője volt, hogy a vagyon és a jövedelem helyett egyre inkább a fo-

gyasztást igyekezett megadóztatni. A kiegyezéskor az egyenes és közvetlen adók aránya még közel azonos volt, 1913-ban viszont már az adóbevételek több mint kétharmada a fogyasztáshoz kapcsolódott.

Az adózók nemcsak az állami terheket viselték. Fizettek a megyének, a városnak vagy községnek és egyházuknak is, sőt ezek a terhek nagyobb mértékben növekedtek, mint az állami adók. A korszak végén a közkiadások háromnegyedét az állam, egynegyedét pedig a megyék és a települések használták fel.

TŐKE ÉS MUNKAERŐ

A kiegyezéskor remélt gyors gazdasági felzárkózás két legnagyobb akadályát a kortársak és a gazdaságtörténészek egyaránt a tőkeszegénységben és a szakemberhiányban látták. *A nemzet nem bírja a közgazdaság minden terén szükséges nagyobb intézményeket nemzeti erővel létrehozni. Összes vasútaink, összes nagyobb hitelintézeteink idegen tőkepénzeseknek képezik tulajdonát, s természetesen ezután, hogy a nevezetesebb iparvállalatokat is csak a külföldiek hozhatják létre* – írta egy gazdasági folyóirat 1871-ben.

A 19. század második felében a fejlett országokban bőségesen képződött elhelyezésre váró tőke, s áramlása nem ütközött jogi akadályokba. 1855-ben 5 milliárd, 1890-ben már 40 milliárd, 1914-ben pedig már 112,5 milliárd forintnyi külföldi befektetéssel rendelkeztek a legfejlettebb országok. Ebből a hatalmas pénzfolyamból Magyarország is részesedett: a kiegyezéstől 1890-ig 2 milliárd forint érkezett hazánkba, ami azt jelentette, hogy ekkor a gazdaságba fektetett minden második forint külföldi eredetű volt. A kiegyezés utáni „Gründerzeit” éveiben még ennél is nagyobb, 60 százalék fölötti volt a külföldi tőke aránya. A gazdaság fejlődésével azután növekedett a belső felhalmozás, így a századforduló és a világháború között már csak a beruházások összértékének egynegyedéig vettek igénybe külföldi forrásokat. Igaz, ezekben az évtizedekben a külföldi tőke érdeklődése is csökkent e régió iránt, s inkább Dél-Amerikában, Oroszországban és a gyarmatokon kereste a gyümölcsöző kihelyezés lehetőségét.

A beáramló tőke fő forrása az 1890-es évek elejéig Ausztria volt, körülbelül a befektetések fele onnan származott. Mellette a francia és német pénzpiac elégitette ki leginkább a magyar gazdaság tőkeigényét, de nem volt jelentéktelen az angol, belga, holland vagy svájci jelenlét sem. A századforduló felé az osztrák részesedés csökkent, ezzel szemben a német tőke érdeklődése fokozódott, s megőrizte szerepét Franciaország is.

A külföldi tőke nagy része államkölcsonök formájában került a gazdaság vérkeringésébe. A tőkeimport kisebbik része közvetlenül a magánszektorba került: nagybankok **kötvényeket** bocsátottak ki külföldön, vagy magyar iparvállalatok, pénzügyintézetek részvényei-

ket a külföldi tőzsdéken dobták piacra. A tőkeimport ezen formáihoz képest viszonylag kevés pénzt fektettek be úgy, hogy a külföldi tőkés Magyarországon maga alapított vállalatot.

Az első évtizedekben a tőkehiányhoz hasonló akadályt jelentett a szakemberhiány. A beáramló új gépek és termelőeszközök alkalmazásához hiányzott a megfelelő szaktudással rendelkező munkaerő. A lakosság többsége írástudatlan volt, s az agrártársadalomból kiváltak nehezen szoktak az ipari munka által megkövetelt fegyelemhez. *A munkások betanítása a legnagyobb nehézségekbe ütközik, miután azok a műveltség igen alacsony fokán állnak, a gépekkel való bánást csak nehezen sajátítják el, és egy szabályozott iparvállalatnál okvetlenül megkívánt pontosság és rendszeretnek majdnem teljes hiányán vannak, igen gyakran a munkától elmaradnak és másokkal pótlandók, kikkel a betanítás procedúráját ismét előlről kell kezdeni* – panasolta egy külföldi vállalkozó.

Az ipari és **forgalmi szektorban** még évtizedekig kulcsszerepet játszottak a külföldi szakemberek. (A hetvenes években minden negyedik budapesti ipari munkás külföldön született!) Az ipar és a nagy infrastrukturális beruházások jobbára az iskolázatlan és szakképzetlen, a mezőgazdaság és az ipar között ingázó napszámos tömegekre számíthattak. A gazdaság szinte állandó munkaerőhiányban szenvedett: szakmunkásokból és betanított gépmunkásokból kevés volt. A század végére azonban lassan beértek az oktatásra fordított beruházások gyümölcsei. Az aktív népesség zöme ekkor már tudott legalább írni-olvasni. Az 1880-as, 1890-es években kiépült az ipari szakoktatás intézményrendszere. Többszörösére nőtt a pesti és a külföldi műegyetemek, valamint a gazdasági főiskolák hallgatóinak létszáma. Noha a nyugatról érkező mérnökökre, technikusokra és szakmunkásokra még mindig szükség volt, számuk – és főleg arányuk – folyamatosan csökkent.

A MEZŐGAZDASÁG ÁTALAKULÁSA

A jobbágyfelszabadítástól a világháborúig eltelt évtizedekben gyökeres változáson ment át a mezőgazdaság. Ebben az időszakban alakult ki a máig létező termelés-szerkezet, s ekkor lett az ország Európa jelentős gabonaexportőrévé. Ekkor vált árutermelővé az egész mezőgazdaság: a birtokos parasztság s az úri birtokosok a nagyobb jövedelem érdekében, a kis- és szegényparasztság pedig jórészt kényszerből (hiszen legalább az adó fizetéséhez pénzre volt szüksége).

Az agrárágazat sokat veszített súlyából a korszak folyamán. A kiegyezés idején még Magyarország teljes nemzeti jövedelmének 60 százalékát, az anyagi szektorokénak (ipar, szállítás, mezőgazdaság) háromnegyedét a mezőgazdaság állította elő. Részesedése az első világháború előtti évekre 44 százalékra csökkent, így, még így

is a nemzetgazdaság legjelentősebb tényezője maradt. A korszak elején a lakosság 75, a végén 62 százaléka élt a mezőgazdaságból. Az egész időszakot tekintve a mezőgazdasági termelés növekedése lassult: az első évtizedek évi 3–4 százalékos bővülése a 20. századra 1,7 százalékra csökkent, miközben az ipar és a szolgáltatások évente 4–5 százalékkal növelték termelési értéküket.

A jobbágyfelszabadítás után egészségtelen birtokszerkezet jött létre. A termőterület felét birtokló 100 hold alatti, túlnyomórészt paraszti gazdaságok 35 százaléka 5 holdnál kisebb, így fejlődésképtelen volt, sőt birtokosának még a létfenntartást sem biztosította. Ugyanakkor a mezőgazdaságilag hasznos terület egyharmadát az 1000 hold feletti nagybirtokok foglalták el, nagyrészt a szabad birtokforgalomból kizárt **hitbizományok** formájában.

A mezőgazdasági termelés sajátosságai tájegységek és birtoktípus szerint is változtak. A Tiszántúlon például a nagybirtokot éppúgy az egyoldalú gabonatermelés uralta, mint a paraszti parcellákat, a nyugat-magyarországi földbirtokosokat és parasztokat viszont a szarvasmarha-tenyésztés fejlesztése, illetve a takarmánytermesztés foglalkoztatta elsősorban. A munkaigényes kapásnövények esetében a birtoktípus a választóvonal: ezeket (a cukorrépa kivételével) a parasztgazdaságok termelték. A legtöbb gondozást igénylő zöldségféléket pedig főleg a kis- és törpebirtokosok vitték ki a konyhakertből a szántóföldre.

A technikai-technológiai fejlődést elősegítette a szakoktatási hálózat bővülése, a magyar nyelvű szakirodalom gyarapodása, színvonalának emelkedése. Kiépült a mezőgazdaság szakmai érdekképviseletének rendszere. A legrégebbi, legnagyobb befolyással rendelkező szervezet a nagybirtokos érdekeket képviselő Országos Magyar Gazdasági Egyesület (OMGE) volt. Az 1896-ban alapított Magyar Gazdaszövetség a birtokos paraszti rétegeket is képviselte. A szövetség támogatásával indult el a szövetkezeti mozgalom: a falusi hitel-, fogyasztási és értékesítési szövetkezetek a háború előtt már milliós tagsággal rendelkeztek. Közülük a legismertebb a Magyar Gazdaszövetség fogyasztási és értékesítő szövetkezete, közismert nevén a **Hangya** volt. A szövetkezetek azonban nálunk nem váltak a gazdaság olyan fontos tényezőjévé, mint például Skandináviában.

kötvény · Fix kamatozású értékpapír, amely tulajdonosa (a hitelező) számára előre rögzített, állandó nagyságú kamatlábbal számított kamatot biztosít. [FZ]

forgalmi szektor · A gazdaságnak a termelés és fogyasztás közötti kapcsolatot megteremtő ágazata. Ide tartozik a kereskedelem, a szállítás, a tárolás, a csomagolás és a pénzforgalom lebonyolítása. [FZ]

hitbizomány · A családon belül meghatározott rend szerint öröklődő, feloszthatatlan és elidegeníthetetlen, ezáltal a birtokforgalomból kizárt földbirtok. Alapításukat az 1687. évi IX. törvény-cikk tette lehetővé, s az királyi jóváhagyáshoz volt kötve. 1848-ig

31, 1914-ig további 64 hitbizományt alapítottak, főleg nagybirtokos arisztokraták, összesen mintegy 2,3 millió kat. hold területtel. [FZ]

Hangya · Teljes nevén „Hangya” Termelő, Értékesítő és Fogyasztási Szövetkezet. 1898-ban alakult. A kereskedelem profitorientált formáinak kiiktatására törekedett. Falusi bolt- és felvásárló hálózatot épített ki, hogy ezek révén elősegítse a kis- és középbirtokos parasztság felemelkedését. A korszak végén mintegy 2200 helyi szövetkezet működését fogta össze a Hangya, amely ekkor már hatalmas raktárakkal és élelmiszer-ipari üzemekkel is rendelkezett. 1947-ben szűnt meg. [FZ]

A mezőgazdaság versenyképességének biztosítása érdekében megfogalmazódott az állami támogatás igénye. Az ágazat érdekeit képviselő politikai erő, az agrárius mozgalom sürgette a mezőgazdasági védvámok bevezetését, az agrárhitelezés állami támogatását. A szociális feszültségeket telepítésekkel kívánták enyhíteni. Noha az agráriusok a kormánypolitika befolyásolásában is értek el sikereket (a nyolcvanas évek közepétől kezdve bevezetett védővámokkal legalább a Monarchia piacá-

A Baracska Hangya Szövetkezet, 1910-es évek

A Pesti Hengermalom, 1900 körül

től sikerült távol tartani a konkurenciát, s gyakorlatilag monopolizálni azt), a mezőgazdaság fejlődése elsősorban nem az állami beavatkozásnak, hanem a piaci kihívásokhoz való alkalmazkodásnak volt köszönhető.

A IPAR FEJLŐDÉSE

Magyarország ipara a kiegyezés idején – egy-két iparágat leszámítva – még alacsony szinten állt. A kibontakozó iparosodás szűk és elmaradott kézműipari alapokra támaszkodhatott. (A céhrendszert is csak 1872-ben számolták fel teljesen.) Az aktív népességnek mindössze egytizede élt iparból vagy bányászatból. Az ipar növekedési üteme azonban a dualizmus korában lényegesen meghaladta a mezőgazdaságét, aminek eredményeként a háború előtt már ez a szektor adta a nemzeti jövedelem harmadát. Az iparból élők száma ugyan folyamatosan növekedett, de a foglalkozásszerkezetben áttörést még nem hozott: 1913-ban is alig minden ötödik kereső talált megélhetést az iparban.

A gazdaság adottságai meghatározták a fejlődés irányát: az agrárországban a modern iparosodás vezető ágazatává az élelmiszeripar lett. Malomiparunk már az 1860–1870-es években a világ élvonalába került, Budapest pedig az 1890-es évekig a Föld legnagyobb malomipari központja volt (ekkor előzte meg Minneapolis). A magyar malomipar nagy mennyiségű balkáni importgabonát is feldolgozott. Ezekben az évtizedekben rakták

le a nagyipari húsfeldolgozás alapjait is, többek között olyan üzemek, mint a Herz és Pick szalámigyárak. A cukorgyártás főleg az állami iparpártolásnak (az adómentesség biztosításának) köszönhette felvirágzását az 1890-es években. A nemzetközi mércével mérve is jelentősnek mondható szesz-, dohány- és fafeldolgozóipar aknáztá ki a mezőgazdaság nyersanyagbázisát. A nagyipari fejlődés – az élelmiszeriparon kívül – a gépiparban, a téglagyártásban, a papír- és nyomdaiparban bontakozott ki legkorábban. A többi iparágat az 1880-as évekig

még a hagyományos kisüzemek és technikák jellemezték, a termelés a hazai fogyasztásnak is csak kis részét fedezte.

Magyarországon az ipari forradalom kezdetét az 1880-as évekre tehetjük. A gazdaság ekkor jutott el a rendszeres növekedés szakaszába, azaz teljesítménye ettől kezdve évről évre gyorsabban emelkedett, mint ahogy a népesség gyarapodott. Ebben az évtizedben kezdődött meg a bőr- és üvegipar korszerűsítése, ekkor vetették meg több, élvonalbelinek számító iparág alapjait (cellulózgyártás, olajfinomítás, műtrágyagyártás, elektrotechnikai ipar), s a meglévő iparágak többsége is új lendülettel terjeszkedett (téglagyártás, kohászat, gépgyártás, söripar; a cukoripar pedig ekkor vált képessé az önellátásra, majd exportra).

Az iparszerkezet azonban féloldalas maradt: a fejlettebb osztrák–cseh versenytársak árnyékában a magyar textilipar lassan fejlődött, csak a század elején gyorsult fel növekedése az állami ipartámogatás segítségével.

A nehézipar vezető ágazatává a gépgyártás vált. A gépi munka térhódítása, a vasúthálózat kiépülése, a hajóforgalom fejlődése állandó ösztönzést jelentett a gépiparnak. A Budapesten összpontosuló iparág vezető vállalatai közül a **Ganz-gyár** elsősorban saját találmányainak köszönhette fejlődését. A **Láng-gépgyár** a kor fő energiaforrásának, a gőzgépnek a gyártására rendezkedett be. A mezőgazdaság – még a gépesítés lassú üteme mellett is – egyre növekvő keresletet biztosított a mezőgazdasági gépgyártás számára.

A 20. század elején, részben a közös hadsereg fejlesztéséből adódó lehetőségek, részben az exportlehetőségek megteremtették és megerősítették a hadiipart. A hadiszállításoknak köszönhetően nőtt az ország egyik legnagyobb ipari komplexumává a csepeli **Weiss Manfréd-**

konzern, a Monarchia legnagyobb ágyúgyárát pedig Győrött rendezték be 1913-ban.

A szénbányászat növekedése is felgyorsult. Ebben a vasúti közlekedés és a gőzhajózás fejlődése, a szén szélesedő ipari felhasználása és háztartási tüzelőanyagként való elterjedése egyaránt szerepet játszott.

Az építőiparban foglalkoztatottak száma, a hatalmas városépítési tevékenységnek köszönhetően, ötszörösére emelkedett a korszak folyamán. A nagy emeletes bérházak, középületek építése kedvezett a nagyobb vállalkozások kifejlődésének. Igaz, az építőiparban még alig kezdődött meg a gépesítés, így a munka jellege ezeknél alig különbözött a kisiparitól.

A gyáripar termelési értéke 1898 és 1913 között megduplázódott. A nehézipar három nagy körzetben koncentrált: a Felvidéken a Gömör-Szepesi-érc-hegységben, délkeleten Hunyad és Krassó-Szörény megyében, illetve Budapesten és környékén. Gyorsan nőtt a nagyvállalatok száma: 1890-ben még csak 11, húsz évvel később már 36 gyár foglalkoztatott ezernél több munkást. Ezek többsége a vas- és gépgyártás területén jött létre, és zömük részvénytársasági, illetve állami tulajdonban volt. A háború előtt közel ötezer gyár dolgozott az országban, s ezek szolgáltatták a feldolgozóipar termelésének kétharmadát (egyharmadát a több száz ezer kisüzem, illetve önálló iparos állította elő).

A fejlődés persze nem volt egyenletes a dualizmus fél évszázada folyamán. A kiegészítés utáni gründolási lázat

Ganz-gyár · Ganz Ábrahám 1845-ben alapított Budán vasöntödét. A két évtized alatt – főleg Ganz találmányának, a kéregöntésű vasúti keréknek köszönhetően – nagyüzemmé növekedett gyárat 1869-ben részvénytársasággá alakították. A Magyar Általános Hitelbank érdekkörébe tartozó vállalat több hazai és monarchiabeli gyár felvásárlásával, illetve új részlegek (például villamosági gyár) kiépítésével a korszak folyamán az egyik legnagyobb hazai ipari konzernné vált. [FZ]

Láng-gépgyár · Láng László 1868-ban alapította kis gépjavitó műhelyét, amely 1873-tól kezdett gépgyártással foglalkozni. Fő pro-

filja fokozatosan a gépgyártás lett: a kilencvenes évek elején már a gyár fedezte az egész ország gépjavitó szükségletét. A családi vállalat 1911-ben a Magyar Általános Hitelbank közreműködésével részvénytársasággá alakult. [FZ]

Weiss Manfréd-konzern · Weiss Manfréd 1882-ben bátyjával együtt kis konzervüzemet alapított. 1892-ben helyezték át ekkor már töltegyártással is foglalkozó üzemüket Csepelre, s ekkortól indult gyors fejlődésnek, elsősorban a hadsereg megrendeléseinek köszönhetően. A növekedés a háború alatt és a két világháború között is töretlenül folytatódott. [FZ]

Műhely a budapesti Láng-gépgyárban, 1900. évi ábrák

„Pártoljuk a hazai ipart!”, képes levelezőlap, 1902

Baross Gábor szobra a Keleti pályaudvar előtt, 1898

az 1873-as bécsi tőzsdekrach hűtötte le. Ezután a legtöbb iparág számára a hosszabb-rövidebb pangás időszaka következett. A válság bénító hatása csak a hetvenes évek végén, a nyolcvanas évek első felében kezdett oldódni. Az új vállalkozások száma 1885-től mutatott erősebb emelkedést, de a nagy fellendülést csak az 1890-es évek hozták meg. Az iparfejlődés meggyorsulásában az 1881-es és 1890-es ipartámogató törvények hatása is érvényesült (egyres iparágak új gyárai 15 évi adómentességet kaptak). Az 1890-es évekre a gyáripar fejlődőképes üzemei részvénytársasággá alakultak, a nagyipar új alapításai pedig eleve így jöttek létre. A technikai fejlődés által igényelt, egyre növekvő tőkét ugyanis már csak ilyen formában lehetett előteremteni. A 19. század végétől az iparfejlődés a nagy monopóliumok kialakulása irányába tartott. Előrehaladt az ipari vállalatok és a bankok összefonódása is.

A gyáripar megteremtése és növekedése nem vezetett a kisipar eltűnéséhez. A gyárak ugyan az 1880-as évek végén már több embernek adtak megélhetést, mint a hagyományos kisipar, azért az az első világháborúig dinamikusan fejlődött. Legnagyobb létszámú ágazatai a lakosságot látták el közszükségleti cikkeivel. Az iparosok többsége a ruházat készítésével és javításával foglalkozott.

Meghatározó szerepet töltött be a kisipar az élelmiszer-ellátásban (pékek, cukrászok, mészárosok). A vas- és fémipar legnépesebb szakmája a kovácsoké volt, akiknek főleg a lófogatóú járművek biztosították munkát.

A KÖZLEKEDÉS FORRADALMA

Az infrastruktúra fejlesztése a gazdasági modernizáció szempontjából központi jelentőséggel rendelkezett. A dualizmus korában a beruházások több mint felét fordították ennek két területére: a vízépítésre és a vasúthálózat kiépítésére. A hatalmas méretű munka a század végére gyökeresen átalakította az ország természeti arculatát: az alföldi folyókat kiegyenesítették, gátak közé szorították, a belvizeket és mocsarakat csatornába vezették, az országot behálózták a vasúti töltések és a távíróvezetékek.

A kiegyezés idején az ország 2160 km hosszú vasúthálózattal rendelkezett. A következő 7 év

alatt ennek közel kétszeresét, 4100 kilométernyi sínpárt fektettek le. A vasutak ugyan magántőkéből épültek, de az állam garantálta a befektetőknek az 5–6 százalékos kamatot. A kamatbiztosítási rendszer bombabiztos üzletté tette a vasútépítést, s az a panamák melegágyává vált. A zajos botrányok a vasútépítés állandó kísérőivé váltak; a részvényeket kibocsátó bankok és vállalkozók, az engedélyeket kijáró politikusok hatalmas összegeket vágtak zsebre, miközben az állam állta a felelőtlen gazdálkodás számláját.

Az 1873-as gazdasági válság közel egy évtizedre erősen lelassította a vasúthálózat növekedését. 1882-től azután ismét gyors tempóban épültek az új vonalak: 1890-ben a vasutak hossza meghaladta a 11 ezer kilométert. Az állam ekkor már építettként is nagyobb szerepet vállalt a beruházásokban. A kamatbiztosítás körüli visszaélések miatt 1880 és 1891 között csaknem az összes fővonalat állami tulajdonba (az Államvasutak kezelésébe) vették. A „vasminiszter”, Baross Gábor irányítása alatt a vasúthálózat a gazdaságélénkítés egyik legfontosabb eszközévé, a MÁV pedig hatalmas és jól jövedelmező közüzemmé vált. Az általa bevezetett vasúti tarifarendszer hatékonyan segítette az egységes belső piac kialakulását. Az úgynevezett **zónarendszer** olcsóbbá tette a nagy távolságokon mind az áru-, mind a személyszállítást.

A vasútépítés a korszak végéig a növekedés egyik fő ösztönzője maradt. 1914-ig kiépült a teljes vasúthálózat: a kiegyezés kori 2160 km megtízszereződött, 21 800 kilométerre nőtt. Vasútsűrűség tekintetében Magyarország megközelítette Nyugat-Európát. A vasútépítés ösztönözte a nehézipar és az építőipar, a szénbányászat, valamint a mezőgazdasági árutermelés fejlődését is.

A vasútépítés mögött háttérbe szorult a közutak fejlesztése. Az utak fenntartása változatlanul megoszlott az állam, a megyék és a helységek között, ami nem kedvezett az egységes, jó minőségű úthálózat kiépítésének. A korszak végén 74 ezer kilométernyi út hálózta be az országot, s ebből 11 ezer kilométer számított állami főútnak. Még ezeknek a legfontosabb utaknak a zöme is csak úgynevezett makadám (zúzott kővel, kavicsal borított, hegyvidéken esetleg terméskő alapra épült) út volt, s mindössze 200 (!) kilométer volt aszfaltozva vagy kövezve.

A világháború előtti évtizedekben rakták le a korszerű városi közlekedés alapjait. Budapest után tíz vidéki városban indult meg a villamosközlekedés, 1896-ban pedig a fővárosban megépült a kontinens első földalatti vasútja is.

Mind a vasúti, mind a közúti közlekedés számára nélkülözhetetlenek voltak a hidak. A nagy folyóinkat át-

Az Első Duna-Gőzhajózási Társaság rakhelye a Széchenyi rakparton, 1878

zónarendszer • A Baross Gábor minisztersége idején bevezetett vasúti díjszabás távolsági zónákra osztotta a vasúthálózatot. Jelenűsen leszállította a jegyárakat a szomszédos zónák között és a nagy távolságokon (225 kilométeren túl már nem is emelkedett a jegyár). A zónarendszer bevezetése s a jegyárak csökkentése következtében az utasforgalom dinamikus módon növekedett, s az addig veszteséges MÁV nyereségessé vált. [FZ]

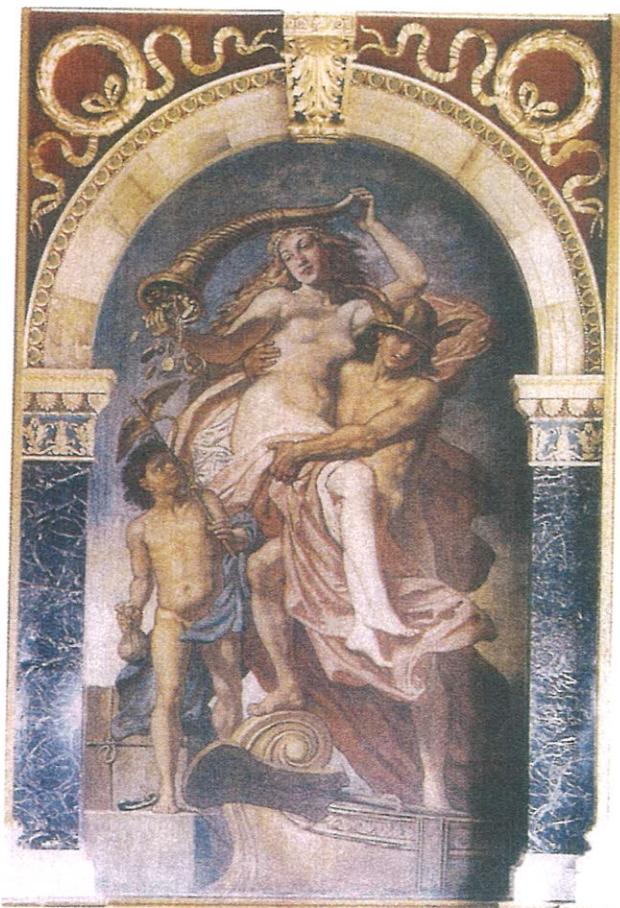
Első Duna-Gőzhajózási Társaság (DGT) • 1829-ben Bécsben

alapította meg két angol hajóépítő vállalkozó részvénytársasági formában. 1895-ig gyakorlatilag versenytárs nélkül uralta a dunai gőzhajózást. [FZ]

Magyar Folyam- és Tengerhajózási Rt. (MFTR) • 1895-ben alakították azzal a céllal, hogy az országhatáron túlra is meghosszabbítsák a MÁV önálló áruszállító tevékenységét, illetve versenytársat állítsanak a monopóliumhelyzetben levő DGT-nek. Vagyona 1946-ban a MESZHART, a MAHART jogelődjének tulajdonába került. [FZ]

ívelő hidak többségét a dualizmus évtizedeiben építették. Korszakunkban a Lánchíd mellé még három Duna-híd épült Budapesten: a Margit híd, a Ferenc József (ma Szabadság) híd és az Erzsébet híd.

A folyami hajózás a vasutak korában is dinamikus módon fejlődött. A Dunát csaknem az egész 19. században az osztrák **Első Duna-Gőzhajózási Társaság** uralta. Számottevő versenytársa csak 1895-ben jelent meg, amikor a MÁV hajózási vállalatából megalakult a **Magyar Folyam- és Tengerhajózási Rt.**, amely elsősorban a Balkán felé irányuló vízi szállításra rendezkedett be. A vízi szállítás ugyanakkor egyre inkább néhány árucikkre korlátozódott: elsősorban a gabonára és az építőanyagokra. A személyszállítás volumene sem csök-

A kereskedelem allegóriája. Lotz Károly
falfestménye a budapesti Városházán

A Budapesti Nagyrúház hirdetése számolócédulán

vámkülföld • Az Osztrák–Magyar Monarchia közös vámterületén kívüli területek. A Lajtán túli területekkel lebonyolított árucseré csak megszorításokkal tekinthető külkereskedelmi forgalomnak. [FZ]

cserearányok • A külkereskedelem feltételei, olyan mutatószámok, amelyek azt fejezik ki, hogy egy adott időszakban hogyan változott az egységnyi import megvásárlásához szükséges export árszínvonala. A cserearányok az export, illetve import különböző összetétele miatt állandó mozgásban vannak. [FZ]

Általános Fogyasztási Szövetkezet (ÁFOSZ) • 1904-ben alakult alig ezer taggal, mint a szociáldemokrata munkásság szövetezete. 1914-ben már több mint harmincezer, 1925-ben pedig száztízezer tagja volt. Nyereségéből jelentős összegekkel támogatta a munkásművelődési és sportegyesületeket. [FZ]

cent, ám annak inkább csak regionális szerepe maradt: az utasok többsége a közeli piacra járt az úgynevezett „kofahajók” valamelyikén. A Vaskapu újabb szabályozásával kibővült al-dunai kapcsolat is jótékonyan hatott a vízi szállításra. A világháború előestéjén Budapest a Duna legnagyobb forgalmú kikötővárosa volt, megelőzve Brailát és Bécsset is.

A fiumei vasút megnyitása (1873) megteremtette az önálló magyar tengeri kereskedelem lehetőségét. A fiumei kikötőre a magyar kormány óriási összegeket költött, hogy alkalmassá tegye a nagy gőzhajók befogadására is. Az erőfeszítések s a magyar gazdasági fejlődés eredményeképpen Fiume 1914-re Európa tizedik legforgalmasabb kikötőjévé vált, ahonnan több magyar tengerhajózási vállalat tartott kapcsolatot az egész világgal.

Még a közlekedésénél is gyorsabb volt a postaszolgálat és a hírközlés fejlődése. A levél- és táviratforgalom 1867–1890 között meghétszereződött. 1881-ben megkezdődött a budapesti telefonhálózat kiépítése, majd hamarosan a nagyobb vidéki városok is követték a példát. Baross Gábor 1887-ben egyetlen nagy állami vállalatban egyesítette a posta-, táviró- és távbeszélőhálózatot. A kilencvenes években kiépültek a belföldi távolsági telefonvonalak, s a nemzetközi összeköttetés is megvalósult Béccsel és Berlinnel.

A KERESKEDELEM

A magyar gazdaság egyre több szállal kapcsolódott a világgazdasághoz. A kiegyezés körüli években a nemzeti jövedelem 30 százalékát tette ki a kivitel, a világháború előtt pedig 45 százalékát az egész külkereskedelmi forgalom. Ennek 75–80 százalékát a Monarchia Lajtán túli területeivel bonyolította le hazánk.

Magyarország legfontosabb **vámkülföldi** kereskedelmi partnere Németország, a balkáni országok és Anglia volt, de számottevő piacnak számított még Olaszország, Franciaország, Svájc, az USA és India is.

Az 1840-es években még az export 90 százalékát tették ki mezőgazdasági termények, a kiegyezéskor kétharmadát, míg a világháború előtt már csak 51 százalékát. Első helyen a gabona, illetve a liszt állt, de jelentős értéket képviselt a sertés, a bor, a gyapjú és a fa is. A kilencvenes évektől lendült fel a szarvasmarha és a cukor exportja.

Budapest az élőállat-kereskedelemben európai vezető pozíciót vívott ki. Állatvásárain cserélt gazdát az ország eladásra, illetve kivitelre szánt állatainak nagy része. A magyar főváros a román és a szerb élőál-

lat-exportban is fontos közvetítő szerepet játszott. A gabonakereskedelemben olyan jelentősnek számított, hogy árutözsdejének búzaárfolyamai képesek voltak befolyásolni Európa árainak alakulását.

A mezőgazdasági kivitel arányának csökkenését iparunk izmosodása okozta. 1870 körül a kivitel 36 százalékát, 1913-ban 49 százalékát már az ipar adta. Első helyen mindvégig az élelmiszeripar termékei, főleg a liszt és a cukor álltak, de a századforduló körül már a gépipar termelési értékének 16 százaléka is kivitelre került. Elsősorban ennek az ágazatnak (a mezőgazdasági gépgyártásnak, a hajóépítésnek) sikerült piacokat szereznie a balkáni államokban. A technikailag élenjáró iparágaknak – az elektromos gépek és berendezések, vasúti járművek gyártása – Európa más részeire is sikerült betörnie.

A korszakot a **cserearányok** javulása jellemezte, így a behozatal gyorsabb növekedése mellett is egyensúlyban volt a kereskedelmi mérleg. A behozatal 80 százalékát tették ki az ipari termékek, de ennek szerkezete is tükrözte a lezajlott fejlődést. A korszak elején az import háromnegyede, a végén már csak fele állt fogyasztási cikkekből, ezzel szemben emelkedett a beruházási javak, a nyers- és fűtőanyagok, félgyártmányok részesedése.

A vásárok és piacok elvesztették fontosságukat a nemzetközi, illetve a távolsági kereskedelemben, ám a belső áruforgalomban még mindig jelentős szerepet játszottak, s a mindennapi igények kielégítése jelentős részben itt zajlott. Ezekben nagyrészt a kistermelők (parasztok és kézművesek) maguk árulták termékeiket, de többszörösére nőtt a hivatásos vásári és piaci kereskedők száma is. Megfogyatkoztak viszont a hálólok és vándorkereskedők.

Kiépültek a korszak folyamán az árucserre modern intézményei is. Az áruk és a tőke áramlásában központi szerepet játszott a budapesti Áru- és Értéktözsde. A kiskereskedelmi forgalom egyre nagyobb része helyeződött

A Központi Vásárcsarnok, 1900 körül

át az állandó üzletekbe. A falvakban a vegyeskereskedések megjelenése jelentette a haladást, miközben a városokban már előrehaladt a boltok szakosodása. A századforduló táján – párizsi mintára – megjelentek az első nagyáruházak a fővárosban. (A korszak igazi nagyáruháza, a Párisi Áruház 1911-ben nyílt meg az Andrassy úton.)

Széles bolthálózatot építettek ki az üzleti célokat és szociális megfontolásokat kombináló fogyasztási szövetkezetek is. Az 1898-ban alakult Hangya a falvak lakóit igyekezett olcsón ellátni, az **Általános Fogyasztási Szövetkezet** pedig a fővárosi munkásságnak biztosította ugyanezt a lehetőséget.

A higiéniai és egészségügyi szempontok érvényesítése, valamint az urbanizáció előrehaladása hívta életre a

vásárcsarnokokat (a főváros 1895–1897 között öt ilyen épített). A nagyobb városokban az élelmiszer-kereskedelem jelentős része a korszak végén már szakosodott üzletekben (pékéségekben, hentesüzletekben, mészárszékekben és élelmiszerboltokban) zajlott.

A MODERNIZÁCIÓ MOTORJA, A HITELSZERVEZET

A tőkés gazdaság kifejlődésének egyik legfontosabb előfeltétele volt a korszerű hitelszervezet kialakulása, s a magyar gazdaság felzárkózása éppen e területen mondható legsikeresebbnek a dualizmus évtizedeiben.

1867-ben még mindössze négy bank, egy földhitelintézet és 79 takarékpénztár, illetve hitelszövetkezet foglalkozott pénzügyletekkel. A kiegyezés által megteremtett politikai stabilitás, valamint az 1866–1867-ben

Magyar Általános Hitelbank · 1867-ben a bécsi Rothschild-bankház, valamint magyar nagytőkések és nagybirtokosok alapították. Folyószámla-műveletekkel, takarékbetétek gyűjtésével, jelzálogkölcsönök folyósításával, iparvállalatok alapításával és finanszírozásával foglalkozott. Alapításától kezdve részt vett az állami hitelműveletek lebonyolításában. A korszak végére Kornfeld Zeigmond vezetése alatt ipari és keres-

kedelmi vállalatokból, bányákból, könyvkiadókból, szállodákból álló hatalmas gazdasági birodalmat épített ki, amelyet 1946–1947-ben államosítottak. [FZ]

jelzálogkölcsön · Jelképes zálog (többnyire ingatlan, amelynek elzálogosítása egy nyilvántartásba való bejegyzéssel történik) fedezetével folyósított kölcsön. Főleg a mezőgazdaság hitelcllításában volt fontos szerepe. [FZ]

A Pesti Magyar Kereskedelmi Bank egyik terme, 1910

kibontakozó európai konjunktúra talaján valóságos bankalapítási láz tört ki: hét év alatt 564 új hitelintézet létesült. Ezekben az években honosodott meg nálunk is az új típusú „forgalmi” bank típusa, amely már nemcsak a szokásos bankügyletekkel foglalkozott, hanem maga is ipari és kereskedelmi vállalatokat alapított, vasútépítésbe kezdett, ingatlanokat adott és vett. Legjelentősebb képviselője, a **Magyar Általános Hitelbank** elsősorban a vasútépítésbe fektette tőkéjét, de alapított gázgyárat és gépgyárat is. Kiváló nemzetközi háttere miatt állambankári feladatokat is ellátott.

Ennek a szédületes fellendülésnek az 1873 májusában bekövetkezett bécsi, majd pesti tőzsdekrach vetett véget. Az újonnan alapított nagybankok közül egyedül a Hitelbank élte túl a megrázkódtatást. (A takarékpénztárakat kevésbé rázta meg a válság.)

A csapást csak a nyolcvanas években heverte ki a gazdaság. A pénzpiac felélénkülése főleg az idegen (elsősorban francia és német) tőke megjelenésével függött össze. A tőkeexport ezúttal nem bankok alapításával kezdődött: a külföldi bankok a nagyobb múltú, ismeretebb pénzintézetek közvetítésével kerestek kihelyezési lehetőséget tőkéjüknek. Az 1880-as éveket óvatos fejlődés jellemezte.

1890-től azután újra rohamos gyorsasággal indult meg az új bankok és főleg a takarékpénztárak alapítása. Szaporodtak a hitelszövetkezetek is, amelyek a kisemberek apró hitelgényeinek kielégítésére jöttek létre. Az új alapítások részben az időközben végbement hazai tőkefelhalmozásnak köszönhetőek létüket, részben a külföldi – most már elsősorban német – tőke alapított új pénzintézeteket kihelyezéseinek lebonyolítására. A pénzügyletek számának és volumenének megnövekedésével az új bankok egy része már csak egyes üzletágakra, nagyméretű vagy különleges teendőket igénylő ügyletek lebonyolítására specializálódott.

A hitelszervezet erősen Budapesten koncentrált: a magyarországi pénzintézetek részvénytőkéjének kétharmada esett a fővárosi bankokra, amelyek a takarékbetéteknek 35 százalékát kezelték és a **jelzálogkölcsönök** 56 százalékát folyósították. A 15 legnagyobb hazai pénzintézet mindegyike fővárosi volt. A vidéki bankok nagy részét vagy eleve a fővárosi pénzintézetek alapították, vagy a függőség különböző szálaival befolyásuk alatt tartották.

A megnövekedett tőkeerő lehetővé tette, hogy a nagy bankok az ipar területén is fokozták tevékenységüket. A techni-

A millenniumi kiállítás madártávlati képe, 1896

kai fejlődés ugyanis az ipari vállalkozások tőkeigényét olyan óriásira növelte, hogy azt már nemcsak a családi vállalatok, de még a hagyományos részvénytársaságok sem tudták biztosítani. Az 1873-as válság előtt megjelent forgalmi bankok még csak megalapították az ipari részvénytársaságokat, majd amikor a részvények árfolyama megemelkedett, azokat eladták, és a vállalatot sorsára hagyták. Ezzel szemben a századfordulón a bankok már a vállalatok hosszú távú birtoklására és működtetésére rendezkedtek be.

Az öt legnagyobb budapesti bankcsoport ipari érdekeltségeinek száma 1900 és 1913 között 44-ről 225-re, ezek tőkéje 120 millió koronáról 700 millióra nőtt. Részesedésük a hazai részvényes iparvállalatok alaptőkéjéből 17 százalékról 47 százalékra emelkedett. Az iparvállalatok mellett a nagybankok más, például közlekedési vállalatokban is jelentős részesedéssel rendelkeztek. Becslések szerint Budapest nagybankjai az első világháború előestéjén már a hazai részvénytársaságok mintegy kétharmadát tartották ellenőrzésük alatt.

A hazai hitelügy megerősödött és függetlenedett az osztrák hitelszervezettől. A századelőn a magyar nagybankok már közvetlenül építettek ki kapcsolatokat a nagy nyugat-európai – francia, belga, svájci, holland – pénzpiacokkal. Ezeket a kapcsolatokat a magyar gazdaság balkáni behatolásának elősegítésére is felhasználták. A Kereskedelmi Bank például görög, román és szerb bankok és iparvállalatok alapításában vett részt, a Magyar Bank Bulgáriában és Szerbiában tette ugyanezt.

A pénzintézetek száma 1867 és 1890 között 85-ről 1225-re, 1913-ra 5033-ra, az általuk közvetített tőkék

összege 85 millióról 1,2 milliárd, illetve 6,6 milliárd forintra növekedett. A hitelszervezet a gazdaság leggyorsabban növekvő, és nemzetközi viszonylatban a legmagasabb fejlettségi szintet elért ágazatává vált.

BUDAPEST – A GAZDASÁG FŐVÁROSA

Budapest különleges, az ország életét meghatározó módon befolyásoló súlya a termelőtevékenység hatalmas koncentrációjából fakad, s gyökerei a 19. századba nyúlnak vissza.

Pest-Buda már a század első felében Magyarország gazdasági, és ezzel párhuzamosan kulturális központjává vált, majd a polgári forradalom győzelme után megszerezte az államhatalmi központ funkcióját is.

Az 1873-tól egységes Budapest egyre gyorsabb ütemben teljesítette be, sőt szárnyalta túl a fejlődéséről szőtt reformkori álmokat. A magyar kormányok kiemelt célként kezelték, hogy Budapestet Béccsel egyenrangú nagyvárossá fejlesszék. A főváros kiépítése nemzeti ügygé, az önrendelkezés szimbólumává vált. A város természet- és társadalomföldrajzi előnyeit tudatos politikai, gazdaságpolitikai beavatkozás fokozta tovább.

A koncentráció irányába hatott a század második felében kiépült vasúthálózat szerkezete. A fővonalak Budapesten futottak össze, ezáltal az áruforgalom itt össz-

pontosult. A nógrádi és dorogi szénmedencék közelsége lehetővé tette az energiaigényes iparágak gazdaságos telepítését. A közeli Alföld az élelmiszeripar kimeríthetetlen nyersanyagbázisul kínálkozott. A nagyarányú városépítkezés és a közművek kiépítése óriási keresletet támasztott építőanyagokból.

Budapest kisebb helyi adókkal terhelte meg az ipart, mint a vidéki városok, kedvezményes áron juttatott telket a gyáralapításokhoz, az állam pedig kedvezőbb vasúti tarifát biztosított a fővárosi üzemek szállítmányainak.

1910-ben a történelmi Magyarország lakosságának 5 százaléka élt Budapesten, viszont itt működött a nagyipari vállalatok 32 százaléka, itt dolgozott a munkásság 31 százaléka, itt volt bekapcsolva a távbeszélő-állomások fele, itt jelent meg minden második újság, folyóirat és könyv. A főváros nagyarányú (sok kortárs szerint egészségtelen) gazdasági és kulturális fölénye tehát már a történelmi országhatárok között is megnyilvánult.

A MÉRLEG

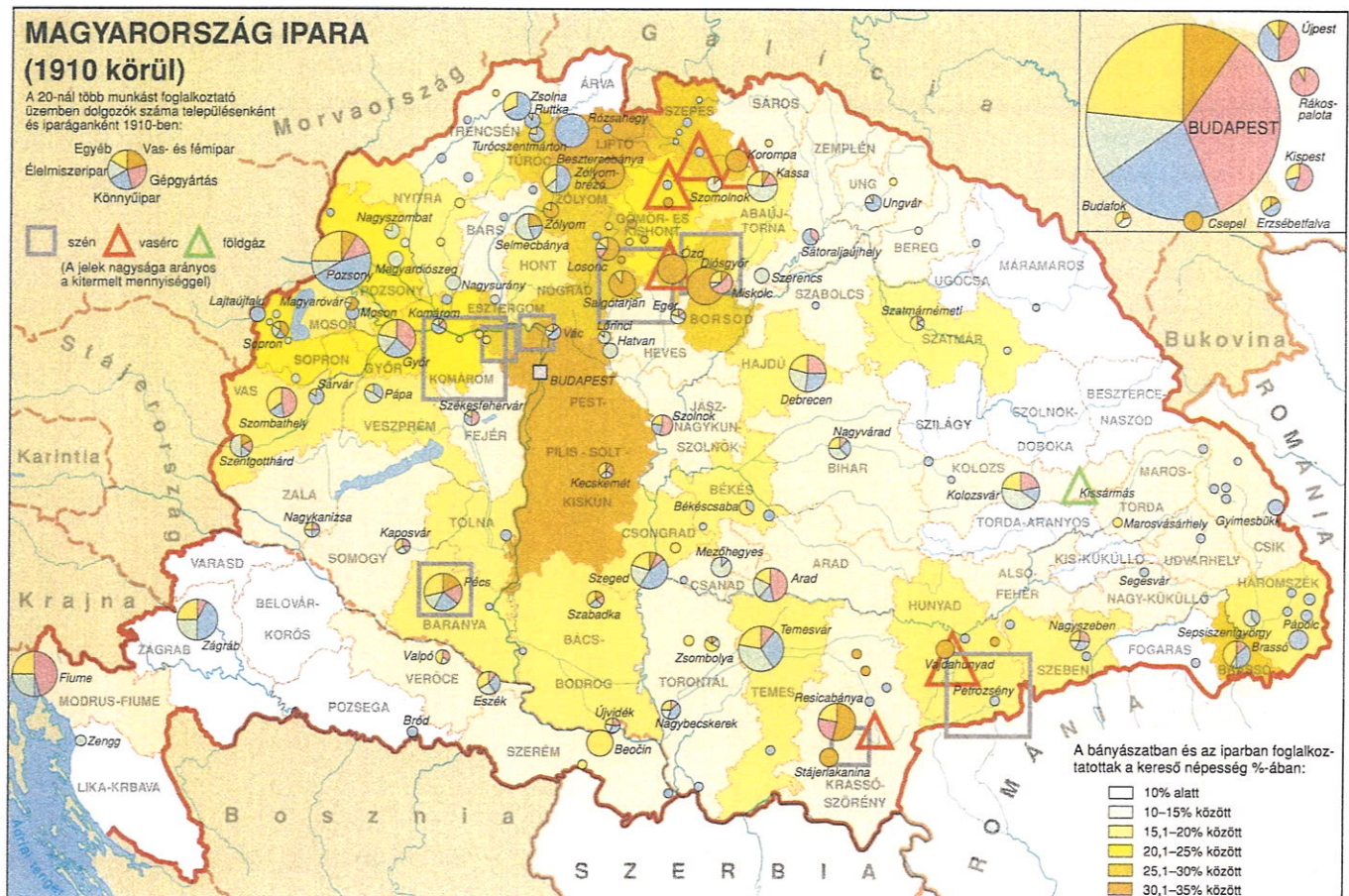
A kiegyezés azáltal, hogy rendezett politikai viszonyokat és stabilitást teremtett a birodalomban, illetve biztosította a (korlátozott) állami önrendelkezést, meggyorsította a tőkés gazdaság fejlődését. A dualizmus idején az ország megkezdte gazdasági felzárkózását: a nemzeti össztermék évente átlagosan 2,5–3 százalékkal,

az egy főre jutó nemzeti jövedelem pedig 2 százalékkal növekedett. Ennél gyorsabb növekedést Európában csak Svédország, Dánia és Németország tudott felmutatni. 1913-ban egy lakos kétszer akkora értéket állított elő évente, mint a korszak elején. Ezt egyrészt a gépesítés, a korszerű technika alkalmazása tette lehetővé, másrészt az uralkodóvá vált tőkés munkaszervezet racionalitása.

A századfordulóra hazánk elmaradott mezőgazdasági területek konglomerátumából fejlett élelmiszeriparral, jelentős exporttal rendelkező agrár-ipari orszaggá fejlődött, s kilépett a hagyományos gazdálkodás fokán stagnáló országok közül. A mezőgazdaság már csak a nemzeti jövedelem kisebbik felét, 44 százalékát adta, míg az ipar és bányászat 25, a szolgáltató ágazatok 31 százalékát állították elő.

A 19. század második felében megállt, majd csökkenni kezdett a 16. század óta növekvő gazdasági szintkülönbség Magyarország, valamint Nyugat- és Közép-Európa iparosodó országai között.

A kétségtelen fejlődés és egyes látványos eredmények mellett sem szabad azt hinnünk, hogy a dualizmus korában Magyarország belépett volna a gazdagok klubjába. Az egy főre jutó nemzeti jövedelem tekintetében megelőzte ugyan Oroszországot és a balkáni államokat, valamint Spanyolországot és Portugáliát, de lemaradt Olaszország és Skandinávia mögött, nem is beszélve Franciaországról, Németországról és Angliáról. Valame-lyest lefaragott a Habsburg Birodalom nyugati tartomá-

nyaival szembeni hátrányából is, de utol nem érte azokat. „Évszázadok mulasztásait” nem lehetett az alatt a néhány évtized alatt bepótolni, amely még a történelmi Magyarország rendelkezésére állt.

A PARASZTI GAZDÁLKODÁS

A paraszti életmód bemutatása előtt tisztáznunk kell, hogy a dualizmus korában a magyarországi társadalom mely rétegeit számíthatjuk a parasztsághoz. Ez azért szükséges, mert a társadalom alapvető megosztottságát jelző, 1848 előtti éles rendi határvonal, a nemesek és nem nemesek, jobbágyok megkülönböztetése – legalábbis formálisan – megszűnt, ugyanakkor a nemesség igen jelentős hányadát kitevő kuriális, valamint birtoktalan nemcs a kiváltságai elvesztésével a parasztság felső rétegébe tagozódott bele.

A parasztot végül is olyan személyként határozhatjuk meg, aki elsősorban – de nem kizárólag – önálló mezőgazdasági termelésből él. A paraszti földbirtok felső határát rendszerint a 100 katasztrális holdnál húzzák meg. Az ennél nagyobb földbirtokkal rendelkezőket már a nemesi eredetű úri birtokosok közé számítják. 1910-ben mintegy 11 millióra tehetjük a fenti értelemben vett paraszti népesség lélekszámát, amely ekkor az ország népességének 62 százalékát tette ki. Az 5–20 kh közötti, családi méretű földbirtokkal rendelkezők a 31 százalékát, a 20 kh-nál nagyobb birtokú tehetős, jómódú parasztok mintegy 9 százalékát tették ki a paraszti népességnek. Ez utóbbiak szolgáltatták a követendő – bár a többség számára rendszerint elérhetetlen – életmód-mintát a szűkebb közösségük számára. A parasztság mintegy 60 százalékának nem volt földje vagy csak olyan kevés, hogy abból nem tudta eltartani családját, így létfenntartásához másoknál vállalt bér munka volt szükséges. Az agrártársadalom kutatói Magyarországon a parasztság körébe számítják ez utóbbi paraszti származású, de földtulajdonnal nem rendelkező mezőgazdasági bér munkás rétegeket is.

A kiegyezés utáni évtizedekben a parlament meghozta azokat a törvényeket, amelyek az 1848-as jobbágyfelszabadítás során, illetve az 1853-as úrbéri pátenst után még rendezetlenül maradt kérdéseket szabályozták. 1868-ban megválthatóvá vált a bordézsma, 1871-ben az irtványok és legelők ügyét szabályozták, valamint felszabadították az addig meglévő földesúri regáléjogok

Szénagyűjtés Baranya vármegyében, Frigyes főherceg dályoki birtokán, 1910-es évek

egy részét, a pállinkafőzés, boltnyitás, tégl- és mészégetés, mészárszék-tartás jogát. 1871-ig a belsőtelck (a lakóház és a körülötte lévő gazdasági udvar), valamint határbeli tartozékai (szántók, kaszálók) csak együtt, egyszerre voltak eladhatók, illetve megvásárolhatók. Ebben az évben engedélyezte csak a törvény a volt jobbágytelkek tartozékainak külön-külön történő eladását, és tette szabaddá a volt földesurak számára a korábbi úrbéres telkek felvásárlását. Legtovább húzódtott a majorsági zsellérek ügye, számukra csak a millennium esztendejében, 1896-ban vált lehetővé, hogy a használatukban lévő földek után teljesített szolgáltatásnyaikat megváltsák.

A folyószabályozások és a vasút kiépülése jelentős változásokat hozott a parasztság életében. A lecsapolt terület mintegy 2,5 millió kh-at tett ki, a vízmentesítés a szántóterület nagyarányú kiterjesztését eredményezte. A folyók szabályozására az állam 380 millió koronát fordított a 19. század utolsó negyedében, míg a magánszemélyekből szerveződött vízmentesítő társulatok hozzájárulása mintegy 900 millió koronát tett ki. A vasút, amely 1867-ben mintegy 2300 km hosszúságú volt, az első világháború előtti évekre majd tízszeresére, 21 ezer kilométerre nőtt. Ez európai összehasonlításban is kedvező képet mutat. Kiépülése megkönnyítette a mezőgazdasági termékek belső és külső piacra jutását, nem egy esetben speciális agrártevékenység – például az iparszerű sertéshizlalás – felvirágzását.